

SUN'IY INTELLEKT ALGORITMLARINING INSON TANLOV ERKINLIGIGA TA'SIRI: IJTIMOIIY-FALSAFIY YONDASHUV

Zohidova Shahnoza Furqatovna

Navoiy shahridagi Prezident maktabi tarix va tarbiya fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22680048>

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida insonning tanlov erkinligi va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarida yuz berayotgan o'zgarishlar ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli platformalar, tavsiya algoritmlari, katta ma'lumotlar va shaxsiylashtirilgan axborot oqimlarining inson xulq-atvori hamda tanlovlariga ta'siri yoritiladi. Erkin iroda, avtonomiya, algoritmik determinizm va raqamli manipulyatsiya tushunchalarining o'zaro aloqasi ochib beriladi. Shuningdek, sun'iy intellekt inson erkinligini cheklovchi omil sifatida emas, balki tegishli axloqiy va ijtimoiy nazorat mavjud bo'lgan sharoitda uning imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'lishi mumkinligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, inson erkinligi, erkin iroda, tanlov, algoritm, avtonomiya, raqamli jamiyat, algoritmik determinizm, manipulyatsiya, ijtimoiy falsafa.

Kirish

XXI asrda sun'iy intellekt inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga kirib borayotgan universal texnologik hodisaga aylandi. Bugungi kunda inson qanday axborotni o'qishi, qaysi mahsulotni xarid qilishi, qanday musiqa tinglashi, qaysi filmni tomosha qilishi, kimlar bilan muloqot qilishi va hatto muayyan ijtimoiy masalalarga qanday munosabat bildirishiga raqamli algoritmlar ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Mazkur jarayon bir qarashda inson hayotini yengillashtiradi. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib, foydalanuvchiga uning qiziqishlari va ehtiyojlariga mos tavsiyalar beradi. Biroq ushbu qulaylik ortida fundamental falsafiy muammo mavjud: algoritmlar inson tanlovini tobora ko'proq shakllantirib borayotgan sharoitda uning tanlovi qay darajada erkin bo'lib qoladi?

Erkinlik falsafa tarixidagi markaziy kategoriyalardan biridir. Inson erkinligi faqat tashqi to'siqlarning mavjud emasligini emas, balki shaxsning o'z maqsadlari, qadriyatlari va e'tiqodlariga muvofiq ongli qaror qabul qilish imkoniyatini ham anglatadi. Sun'iy intellektning rivojlanishi esa erkinlikning aynan shu ichki o'lchovini qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda.

Inson erkinligining ijtimoiy-falsafiy mohiyati

Falsafiy tafakkur tarixida inson erkinligi turlicha talqin qilingan. Deterministik qarashlarga ko'ra, inson xatti-harakatlari muayyan sabablar tizimi bilan belgilanadi. Boshqa yondashuvlarda esa inson ongli ravishda mavjud imkoniyatlar orasidan tanlash qobiliyatiga ega subyekt sifatida qaraladi.

Zamonaviy raqamli jamiyatda ushbu bahs yangi mazmun kasb etmoqda. Chunki inson qaroriga ta'sir qiluvchi omillar endilikda faqat an'anaviy ijtimoiy institutlar, oila, madaniyat yoki iqtisodiy sharoitlar bilan chegaralanmaydi. Ularning qatoriga algoritmik tizimlar ham qo'shildi.

Masalan, foydalanuvchining internetdagi faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar yig'ilib, uning qiziqishlari, xarid qilish odatlari va axborotga munosabati haqida raqamli profil yaratilishi mumkin. Keyinchalik ushbu profil asosida unga ma'lum axborotlar tavsiya qilinadi. Natijada inson oldida mavjud bo'lgan tanlov maydoni algoritmik ravishda tartibga solinadi.

Shu jihatdan zamonaviy inson erkinligi “tanlash imkoniyati mavjudligi” bilangina belgilanmaydi. Muhim savol — inson nimadan tanlayotgani va uning oldiga aynan shu variantlarni kim yoki nima olib chiqayotganidir.

Algoritmik tavsiyalar va tanlov arxitekturası

Sun’iy intellekt tizimlari insonning avvalgi xatti-harakatlari asosida uning kelajakdagi ehtimoliy harakatlarini bashorat qilish imkoniyatiga ega. Bunday mexanizm elektron savdo, reklama, ijtimoiy tarmoqlar, ta’lim va media platformalarida keng qo’llaniladi.

Tavsiya tizimlari foydalanuvchining vaqtini tejashi va kerakli axborotni tezroq topishiga yordam beradi. Shu bilan birga, ular insonning axborot muhitini sezilmas tarzda shakllantirishi mumkin. Inson algoritm tavsiya qilgan variantlardan birini erkin tanlayotgandek ko’rinsa-da, tanlov doirasi oldindan texnologik tizim tomonidan saralangan bo’lishi mumkin.

Bu holatni “algoritmik tanlov arxitekturası” sifatida tushunish mumkin. Ya’ni algoritm inson o’rniga yakuniy qarorni qabul qilmaydi, biroq qaror qabul qilinadigan muhitning tuzilishini belgilashda faol ishtirok etadi.

Natijada erkinlikning yangi muammosi paydo bo’ladi: inson qarorining shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi texnologik mexanizmlar uning o’zi uchun ko’pincha ko’rinmas bo’lib qoladi.

Sun’iy intellekt va algoritmik determinizm

Sun’iy intellekt rivoji bilan “algoritmik determinizm” tushunchasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Algoritmik determinizmi insonning kelajakdagi xatti-harakatlari uning oldingi raqamli faoliyati asosida bashorat qilinishi va ushbu bashoratlar keyingi tanlov muhitiga ta’sir ko’rsatishi bilan bog’liq jarayon sifatida izohlash mumkin.

Agar tizim insonning avvalgi tanlovlari asosida doimo o’xshash mazmundagi axborotlarni tavsiya qilsa, uning yangi va muqobil qarashlar bilan uchrashish imkoniyati kamayishi ehtimoli mavjud. Natijada insonning avvalgi qiziqishlari kelajakdagi axborot muhitini belgilab boradi.

Bu esa o’ziga xos yopiq aylana hosil qiladi:

oldingi tanlov → ma’lumot → algoritmik tahlil → shaxsiylashtirilgan tavsiya → yangi tanlov.

Mazkur sikl muntazam takrorlanganda shaxsning tanlov maydoni asta-sekin uning avvalgi xulq-atvori asosida shakllantirilishi mumkin. Falsafiy nuqtayi nazardan, insonning “men o’zim tanladim” degan subyektiv hissi bilan uning tanlovini shakllantirgan obyektiv raqamli mexanizmlar o’rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

Raqamli manipulyatsiya muammosi

Sun’iy intellekt asosidagi algoritmning inson erkinligiga eng jiddiy tahdidlaridan biri manipulyativ imkoniyatlar bilan bog’liq. An’anaviy manipulyatsiyadan farqli ravishda raqamli manipulyatsiya individual foydalanuvchining xulq-atvori, qiziqishi va psixologik reaksiyalariga moslashtirilishi mumkin.

Inson qaysi vaqtda qanday axborotga ko’proq e’tibor qaratishi, qanday sarlavhalarga munosabat bildirishi yoki qaysi taklifga javob berishi haqidagi ma’lumotlarning yig’ilishi ta’sir mexanizmlarini yanada aniqroq qilish imkonini beradi.

Muammo shundaki, foydalanuvchi bunday ta’sirning mavjudligini har doim ham anglamaydi. Shu sababli raqamli davrda erkinlikni ta’minlash faqat tanlash huquqini kafolatlash bilan cheklanmasligi kerak. Inson nima sababdan muayyan axborotni ko’rayotganini va algoritm uning qaroriga qanday ta’sir ko’rsatishi mumkinligini anglash imkoniyatiga ham ega bo’lishi lozim.

Sun'iy intellekt erkinlikni kengaytirishi mumkinmi?

Sun'iy intellekt va inson erkinligi o'rtasidagi munosabatni faqat salbiy jihatdan talqin qilish to'liq yondashuv bo'lmaydi. Sun'iy intellekt insonning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishi ham mumkin. Masalan, katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa muddatda tahlil qilish insonning axborotga asoslangan qaror qabul qilish imkoniyatini oshiradi. Ta'limda individual o'quv tavsiyalari, tibbiyotda qarorni qo'llab-quvvatlash tizimlari, ilmiy tadqiqotlarda murakkab ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari insonning intellektual salohiyatini kuchaytirishi mumkin.

Bunday vaziyatda sun'iy intellekt insonning o'rnini egallovchi subyekt emas, balki uning qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiruvchi intellektual vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Asosiy tamoyil shundan iborat bo'lishi kerakki, yakuniy maqsadni belgilash, qadriyatlar o'rtasida tanlov qilish va qarorning ijtimoiy-axloqiy oqibatlarini baholash vakolati insonda saqlanib qolishi lozim.

Raqamli jamiyatda erkinlikni himoya qilish tamoyillari

Sun'iy intellekt sharoitida inson tanlov erkinligini ta'minlash uchun bir qator ijtimoiy va axloqiy tamoyillar muhimdir.

Birinchidan, algoritmik shaffoflik ta'minlanishi kerak. Foydalanuvchi muayyan tavsiya qanday umumiy mezonlar asosida shakllantirilganini tushunish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur.

Ikkinchidan, insonning algoritmik tavsiyani rad etish va mustaqil tanlov qilish imkoniyati saqlanishi kerak.

Uchinchidan, raqamli savodxonlikni rivojlantirish zarur. Chunki texnologik tizimlarning ishlash tamoyillarini tushunmaydigan inson algoritmik ta'sirga nisbatan zaifroq bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, sun'iy intellekt tizimlarini yaratish va joriy etishda inson qadr-qimmatini, avtonomiyasi va huquqlarini ustuvor qadriyat sifatida belgilash lozim.

Xulosa

Sun'iy intellektning rivojlanishi inson erkinligi tushunchasini yangi ijtimoiy-falsafiy sharoitda qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Zamonaviy algoritmlar inson o'rniga barcha qarorlarni qabul qilmasa-da, uning qaror qabul qilish muhitini shakllantirish imkoniyatiga ega.

Shu sababli raqamli jamiyatda erkinlik faqat ko'plab variantlar orasidan tanlash imkoniyati sifatida emas, balki tanlovning qanday shakllantirilayotganini anglash, algoritmik tavsiyalarni tanqidiy baholash va ularni rad eta olish qobiliyati sifatida ham tushunilishi lozim.

Sun'iy intellekt inson erkinligining muqarrar raqibi emas. Aksincha, inson markazidagi axloqiy tamoyillar, shaffoflik va samarali ijtimoiy nazorat asosida foydalanilganda u shaxsning bilim olish, axborotni tahlil qilish va ongli qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Floridi L. *The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities*. Oxford University Press, 2023.
2. Russell S. *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control*. Viking, 2019.
3. Zuboff S. *The Age of Surveillance Capitalism*. PublicAffairs, 2019.
4. O'Neil C. *Weapons of Math Destruction*. Crown, 2016.
5. Kahneman D. *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux, 2011.
6. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris, 2021.
7. European Commission. *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*. Brussels, 2019.